

СЕКЦІЯ ХІХ. ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

КОЛЕКТИВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Воропаєва Тетяна Сергіївна

ORCID ID: 0000-0001-8388-7169

кандидат психологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Авер'янова Ніна Миколаївна

ORCID ID: 0000-0002-1088-2372

кандидат філософських наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Анотація. У статті розглядаються особливості формування і трансформацій колективної ідентичності громадян України як основного чинника консолідації українського соціуму в умовах російсько-української неоімперської війни. Методологічною основою дослідження є інтегративний підхід. Анализується питання про становлення вітчизняної інтегральної ідентології у рамках української соціогуманітаристики.

Проблема духовної своєрідності етносів, націй і цивілізацій гостро стояла упродовж всього історичного шляху розвитку соціогуманітаристики і мала найрізноманітніші способи вирішення. Відомі мислителі й вчені намагалися не тільки дослідити особливості ідентичності колективних та індивідуальних суб'єктів, але й запропонувати нові методологічні підходи до цієї проблеми. Ідентифікаційна проблематика, як правило, актуалізується у рамках кризових, перехідних періодів розвитку суспільства, коли виникає необхідність нового самовизначення соціуму, а також вибору нових політико-правових, соціально-економічних та соціокультурних моделей розвитку. У зв'язку з цим перехідні й кризові періоди можна розглядати як особливий поворотний пункт у розвитку суспільства й особистості, коли не тільки відбуваються кардинальні трансформації у багатьох сферах, але й починається пошук нової ідентичності для великих соціальних груп – етносів, націй і країн, що обумовлює зміни ідентичності й на рівні особистості. В сучасній соціогуманітаристиці аналіз трансформації ідентичності індивідуальних та колективних суб'єктів у різних країнах світу залишається актуальним [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35]. Для української соціогуманітаристики не менш актуальними є дослідження, присвячені трансформації колективної ідентичності громадян України в умовах російсько-української війни та у післявоєнний період.

У сучасному глобалізованому світі стрімко зростає інтерес до проблеми формування ідентичності людини. Категорія «ідентичність», незважаючи на різноманіття теоретичних і емпіричних досліджень, до цих пір є однією з найскладніших, оскільки є дослідники, які ототожнюють ідентифікацію з ідентичністю, не розрізняють етнічну, національну й цивілізаційну ідентичності.

Використання інтегративного підходу (який сьогодні є одним з найсучасніших теоретико-методологічних підходів у країнах Західної Європи, США та Канади) дозволить вивчити процес формування й трансформацій колективної ідентичності громадян України як ключового чинника оптимізації процесів консолідації українського суспільства. Вдосконалення системи формування колективної (національної та європейської) ідентичності громадян України дозволить також більш ефективно нівелювати деструктивні інформаційно-психологічні впливи на громадян України та продовжити процеси деколонізації й декомунізації українського соціуму. Отже, проблема формування й трансформації колективної ідентичності громадян України має сьогодні практичну актуальність для України, її важливість підвищується в умовах тимчасової окупації українських територій та військової агресії російської федерації проти України.

Феномен ідентичності людини давно привертає увагу представників багатьох соціальних та гуманітарних наук, кожна з яких робить свій внесок в обговорення і вирішення даної проблеми. У філософії проблема ідентичності розроблялась, починаючи з окремих роздумів Аристотеля, і продовжуючись у працях Джона Лока, Девіда Юма, Фрідріха Вільгельма Йозефа фон Шеллінга, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля та інших мислителів. Їхні наступники досліджували зв'язок між поняттями «ідентичність», «тотожність», «Я», «самість», «самосвідомість», структуру й критерії різних форм ідентичності, особливості взаємодії «Я – Інший». Вперше термін «ідентичність» був використаний Вільямом Джеймсом (William James), американським психологом і філософом, який підкреслював такі властивості ідентичності, як боротьба свого і чужого, тотожність і відповідність собі й суспільству. Видатний німецький історик Фрідріх Майнеке (Friedrich Meinecke) у своїй праці «Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte» (1924) виокремив два типи нації: націю-культуру (Kulturnation) і націю-державу (Staatnation). Ця ідея стала дуже плідною, оскільки на її основі сьогодні розрізняють етнічні й політичні нації. Американський філософ та історик Ханс Кон (Hans Kohn) у праці «The Idea of Nationalism» (1944) запропонував розрізняти два види націоналізму: «західний» (громадянський націоналізм) і «східний» (етнічний націоналізм), на захід і схід від Рейну. Перший сформований у США, Англії, Франції та Голландії, а другий – у Німеччині, Італії, Східній Європі та Азії). Перші концепції ідентичності були представлені в працях Зігмунда Фрейда (Sigmund Freud), Еріка Хомбургера Еріксона (Erik Homburger Erikson), Генрі Теджфела (Henri Tajfel), Джона Тернера (John Turner) та інших вчених. Зокрема, міркування Зігмунда Фрейда про ідентифікацію людей в масі, а також перше використання терміну «ідентифікація» були зафіксовані у його книзі «Масова психологія і аналіз людського Я» (1925), яка була написана ще у 1921 р. [22]. Пізніше його думки стали фундаментом для сучасного розуміння як індивідуальної, так і колективної ідентичності. В рамках психоаналізу первинною була концепція ідентифікації як уподібнення, ототожнення, імітації. Потім ідентифікація почала розглядатися як момент формування людської психіки, пов'язаний з Едиповим комплексом. Згодом у З. Фрейда з'являється уявлення про ідентичність як про відношення «частини» і «цілого» в соціальному житті. Французький філософ Поль Рікер (Paul Ricœur) та один з основоположників інтеракціонізму Джордж Герберт Мід (George Herbert Mead) пояснюють у своїх дослідженнях поняття ідентичності через категорію «самість». Американський психолог Ерік Хомбургер Еріксон (Erik Homburger Erikson) увів поняття «ідентичність» в широкий науковий контекст і суттєво популяризував його [26]. Ще у 1940–1950-х роках він почав досліджувати етнічну ідентичність, звернувши увагу на історичну обумовленість формування та

еволюції будь-якої ідентичності. Вчений виокремив три основні види ідентичності: позитивну, негативну і змішану. Британський дослідник націй та націоналізму Ентоні Дейвід Сміт (Anthony David Smith) довів у своїх працях наявність спадкоємності між сучасними націями і етнічними спільнотами, які існували з давніх-давен. Автор підкреслював, що сучасні нації виникли тоді, коли цілком сформовані етноси сприйняли ідею політичного суверенітету [33]. Сьогодні ідентичність вивчається, як правило, з позицій двох концепцій: теорії соціальної ідентичності Генрі Теджфела (Henri Tajfel) й Джона Тернера (John Turner) [34] та моделі двох вимірів ідентичності Джона Беррі (John Widdup Berry) [24].

Ідентифікаційна проблематика була актуалізована у XX ст., різні аспекти даної проблеми досліджувались у рамках психології, соціології, філософії, історії, політології, антропології, етнології, педагогіки і т.д. [6; 7; 8; 11; 12; 13; 16; 17; 20; 21]. Сьогодні проблематика ідентичності представлена майже у всіх галузях суспільних та гуманітарних наук. Звичайно, ці дослідження не завжди узгоджені між собою через різні теоретико-методологічні засади. Це ускладнює як теоретичні узагальнення, так і порівняння результатів емпіричних досліджень. Аналіз сучасних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання поставленої проблеми, дозволяє виокремити невирішені раніше аспекти даної проблеми: а) методологічна невизначеність досліджень, б) термінологічна плутанина, в) значна кількість теоретичних потсупатів, які не підкріплені жодними емпіричними дослідженнями і практикою, г) неузгодженість досліджень, які присвячені вивченню консолідації українського суспільства, хоча саме позитивна колективна ідентичність (як стрижень духовного світу людини) виступає ключовим чинником оптимізації згуртувальних процесів в українському соціумі, г) відсутність в Україні науково обгрунтованої політики колективної (національної та європейської) ідентичності, яка могла б сприяти оптимальній деокупації, деконфліктизації та реінтеграції населення тимчасово окупованих територій, а також дерадянзації і деколонізації українського суспільства. Саме така зорієнтованість нашого дослідження підтверджує його актуальність та доцільність.

Для наукового дослідження процесів формування і трансформацій колективної (національної та європейської) ідентичності громадян України як ключового чинника оптимізації процесів консолідації українського суспільства найбільш оптимальним є інтегративний підхід, який дозволяє вивчати різні прояви колективної ідентичності у їхній системній цілісності. Інтегративний підхід сприяє знаходженню методів, адекватних досліджуваному феномену, з урахуванням усіх особливостей та рівнів його розвитку [19; 23]. Інтеграція розглядається нами не як механічне з'єднання частин або компонентів системи, а як їх органічну взаємодію та взаємопроникнення, що сприяє формуванню якісно нового цілісного утворення. Отже, інтегративний підхід враховує теоретичні, емпіричні й прикладні аспекти наукових досліджень і охоплює взаємодію соціальної філософії, історії, політології, українознавства, соціології, психології, соціокультурної антропології, імперіології, військової науки та постколоніальних досліджень. Інтегративний підхід передбачає створення цілої системи «концептуальних мостів» між цими науковими дисциплінами, а також поєднання концептуального інструментарію й дослідницьких принципів цих наук. Інтегративний підхід дає можливість більш широкого, цілісного і багатогранного погляду на розуміння людської природи і всього Всесвіту. Методологічною основою інтегративного підходу є філософська ідея цілісності людини. Саме тому темою нашого дослідження було вибрано колективну ідентичність громадян України як ключового чинника оптимізації процесів

консолідації українського суспільства, адже позитивна колективна ідентичність є стрижнем духовного світу людини.

Інтегративний підхід став методологічною основою багатьох українознавчих досліджень, присвячених трансформаціям колективної ідентичності громадян України [23]; специфіці російсько-української гібридної війни [1]; інформаційній безпеці України [3; 36]; цивілізаційному розвитку українського народу [10]; колористичним уявленням українців [14; 15]; становленню національної самосвідомості українців [9]; особливостям впливу образотворчого мистецтва на національне виховання особистості [2] тощо.

Теоретико-методологічним ядром наших попередніх досліджень є інтегративний аналіз колективної ідентичності громадян України (1991–2022 рр.) як складної, багаторівневої та багатокомпонентної системи. Наше дослідження базується на концептуальній позиції: будь-яка форма колективної ідентичності є системою, яка складається з окремих частин, пов'язаних певними відносинами; ця система знаходиться в процесі постійного розвитку та взаємодії з навколишнім середовищем. Зокрема, національна ідентичність складається з національно-культурної ідентичності (що формується в рамках етнічної нації) і громадянсько-політичної ідентичності (що формується в рамках політичної нації). Відповідно, європейська ідентичність складається з континентальної (географічно мотивованої) та цивілізаційної ідентичності (ціннісно мотивованої) [19; 23]. Окремі науковці вважають колективну ідентичність одновимірним об'єктом і вивчають всі її різновиди у рамках 100%. Насправді треба досліджувати кожен підсистему колективної ідентичності окремо, а ієрархію різних форм колективної ідентичності слід визначати за допомогою методу ранжування. Упродовж 1991–2022 рр. нами були проведені дослідження різнопланових трансформацій колективної ідентичності громадян України, було з'ясовано, що: 1) у 1991–2004 рр. значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалася; 2) релігійна ідентичність почала зростати у другій половині 2001 р., а також наприкінці 2018 р. – у 2022 р.; 3) значущість європейської континентальної ідентичності почала підвищуватись (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар), починаючи з 1999 р.; 4) європейська цивілізаційна ідентичність найбільш стрімко зростала у жителів великих міст; 5) престижність національної ідентичності більш повільно зростала на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України [19; 23]. Наші багаторічні дослідження доводять, що українознавча компетентність виступає важливим ресурсом держави для: консолідації українства; деколонізації і декомунізації соціуму; формування позитивної національної та європейської ідентичності, патріотичних почуттів, критичного мислення, соціальної й громадянської зрілості громадян України [4; 5].

Сьогодні відбувається становлення вітчизняної інтегральної ідентології (це новий науковий напрям, який досліджує різні форми ідентичності колективних та індивідуальних суб'єктів, динаміку їх розвитку й трансформацій з урахуванням теоретичних, емпіричних та практичних аспектів), яка спрямована на розробку концепції позитивної колективної ідентичності громадян України, а також зможе позитивно вплинути на вдосконалення державної політики колективної ідентичності.

Список використаних джерел:

1. Авер'янова Н.М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. Молодий вчений. 2017. Випуск 3(43). С. 30–34.

2. Авер'янова Н.М. Образотворче мистецтво як чинник національного виховання особистості (українознавчий аналіз). Автореферат дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00. 12 «Українознавство». Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2007.
3. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Інформаційна безпека України: соціально-філософські аспекти. Молодий вчений. 2020. 10 (86). С. 297-303.
4. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Українознавство як стратегічний ресурс держави у контексті російсько-української війни. Concepts and use of technologies in practice. Abstracts of V International Scientific and Practical Conference. P. 204–212. London, Great Britain, 2022.
5. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Українознавча компетентність як ключовий чинник подолання наслідків інформаційної війни. International scientific conference «Scientific and technological revolution of the xxi century '2021». Conference proceedings. April 7, 2021. Karlsruhe, Germany: Sergeieva&Co. С. 91–95. URL: <https://www.sworld.education/konferge16/sbor-ge16.pdf>.
6. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. Тернопіль: Джура, 2000. 340 с.
7. Ассман Я. Культурная память: Письмо и память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
8. Барретт М., Рязанова Т., Воловикова М. Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков. М.: Издательство Института психологии РАН, 2001. 196 с.
9. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір. Автореф. дис...к. філос. н.: 09.00.12 – українознавство / КНУ імені Тараса Шевченка. К., 2005. 20 с.
10. Воропаєва Тетяна, Авер'янова Ніна. Цивілізаційний розвиток українського народу: культуротворчі аспекти. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2019. Випуск №4. С. 18–23.
11. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. К.: ООО «Арт-Пресс», 1999. 466 с.
12. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.
13. Кислюк К. Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи. Філософська думка. 3. 2018. С. 48–65.
14. Ковтун Л.І. Міфологема софійності в культурі Київської Русі. Українознавчий альманах. 2011. Вип. 6. С. 25–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_6_8.
15. Ковтун Л.І. Український колористичний код світотворення. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. 2009. Вип. 13. С. 49–52. URL: <http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-13/Kovtun.pdf>.
16. Козловець М. А. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2011. Вип. 60. С. 3–11.
17. Масенко Лариса. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2020. 176 с.
18. Онуфрів С. Трансформація ідентичності українського суспільства під час Революції гідності. Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2016. Випуск 41. С. 225–231.
19. Сергійчук В.І., Піскун В.М., Воропаєва Т.С. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти. Фундаментальні орієнтири науки. Київ, 2005. С. 24–53.
20. Сінкевич О. Соціальні практики масової культури: ідентифікаційний дискурс: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 360 с.
21. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. К.: НІСД, 2011. 336 с.
22. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». М., 1925. 98 с. С. 24–36.
23. Averianova Nina, Voropaieva Tetiana. Transformation of the Collective Identity of Ukrainian

- Citizens After the Revolution of Dignity (2014–2019). Kyiv-Mohyla Humanities Journal. 2020. № 7. P. 45–71.
24. Berry J.W. Acculturation and psychological adaptation: review. Journeys into cross-cultural psychology: Selected papers from the 11th International conference of the International association for cross-cultural psychology held in Liege. Belgium: Swets & Zeitlinger, 1994. P. 129–141.
25. Brubaker Rogers. Ethnicity, Race and Nationalism. Annual Review of Sociology 35. 2009. P. 21–42.
26. Erikson Erik H. Identity and the Life Cycle. Selected Papers. New York: International Universities Press, 1959. 240 p.
27. Grigore Pop-Eleches and Graeme B. Robertson. Identity and political preferences in Ukraine – before and after the Euromaidan. Post-Soviet Affair. 34.2-3. 2018. P. 107–118.
28. Haslam C., Holme A., Haslam S.A., Iyer A., Jetten J., & Williams W.H. Maintaining group memberships: Social identity continuity predicts well-being after stroke. Neuropsychological Rehabilitation. 18 (5/6). 2008. P. 671–691.
29. Iver B. Neumann. Uses of the other: “The East” in European identity formation. Manchester: Manchester University Press, 1999. 400 p.
30. Kuzio Taras. Ukraine. State and national building. Routledge Studies of Societies in Transition. London and New York: Routledge, 1998. 440 p.
31. Liubarets Andriy. The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations. Kyiv-Mohyla Humanities Journal. 3.2016. P. 197–214.
32. Melucci A. Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements. International Social Movement Research. 1988. P. 329–348.
33. Smith Anthony D. National Identity and the Idea of European Unity. International Affairs. 68.1.1992. P. 55–76.
34. Tajfel, H. Turner J. C. The social identity theory of intergroup behavior. Psychology of intergroup relations / Ed. by S. Worchel, W. G. Austin. Chicago: Nelson-Hall, 1986. P. 7–24.
35. Vignoles V., Manzi C., Regalia C., Jemmolo S., Scabini E. Identity motives underlying desired and feared possible future selves. Journal of Personality. 5.76. 2008. P. 1165–1200.
36. Voropayeva Tatiana, Averianova Nina. Information and economic security as priority directions of the state policy of Ukraine in the context of the strategy of «smart power». 2021 IEEE 8th International Conference on Problems of Infocommunications, Science and Technology (PIC S&T). Kharkiv, Ukraine, 2022. P. 197–202. DOI: 10.1109/PICST54195.2021.